

ցինք, որոնց համար ահագին տնային առարկաներ տուած էինք մեր տան «բարեկամ» թուրքերուն :

Մօտ տասն եւ հինգ օրեր Գաթմա մնալէ վերջ, շոգեկառք դրին մեզ եւ խառնուեցանք մեծ սպանդին, երբ առաւօտ մը աչքերնիս բացինք՝ Հալէպի կայարանն էինք, ուր շոգեկառքը իր պիտոյքները առնելէ յետոյ, նորէն սկըսաւ թաւալիլ առաջ, Հալէպն ալ իր եւ մեր հտին ձգելով : Երեկոյեան Բայեազ հասանք, ուր շոգեկառքը փոխելով ճամբանիս շարունակեցինք դէպի Դամասկոս : Կիւրիւնէն մինչեւ Գաթմա մեր կրած նեղութիւնները, չարչարանքներն ու կողոպուտները գրեթէ մոռնալու վրայ էինք եւ յուսահատի մեր դիմազօծերը բարեխառուելով կարծես դէպի կեանք էին դարձած :

Արեւի առաջին ճառագայթները Դամասկոսի կայարանը ողջունեցին մեզ, ուր եւ Օսմ. «բարեխեղճ» կառավարութիւնը անձ դրուելու ութնական հաց բաժնելով ճամբու դրաւ : Կարծես կ'ուզէինք մոռնալ լեռներու կատարէն ու ձորերու խորերը բոկոտն, մերկ ու գլխարաց արեւուն կիզիչ ճառագայթներէն, վախէն ու սոսկումէն յուսալքուած, թուրք ու քիւրտ դահիճներէն հալածական մեր երկար ճամբորդութիւնը :

Շոգեկառքը հասաւ Տըրքաս', ուր վար թափեց մեզ : Հաւրանի սահմանին հասած էինք եւ փոռուեցանք կայարանին առջեւի դաշտին վրայ, ուր արդէն շատեր եկած էին մեղմէն առաջ եւ շատեր ալ պիտի դաշին միանալ իրենց ազգակիցներուն : Մինչ Տէր-էլ-Ձօրի կողմերը զրկուած իրենց եղբայրները՝ թուրք կանոնաւոր զինուորներու սուխին, չէչէն, չէրքեզ, թուրք, քիւրտ եւ տեղացի այլ ժողովուրդներու սուրին, կապարին, տապարին ու լախտերու հարուածին տակ կ'իյնային :

Մեզի համար կը սկսէր նոր կեանք մը, արաբական հողերու վրայ : Ունեցանք այլազան դժուարութիւններ, բայց զանգուածային կոտորածի սարսափը չկար : Թշուառ էինք, այլեւս կողոպտող չէինք ունենար :

ԾԵՐՈՒՆ

9. — ՎԱՐԴԱՆ ՉՂԸԼԵԱՆԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԱՐԱՐՔԸ

Այլեւս յստակ էր, որ կը պատրաստուէր աղէտ մը : Թուրք իշխանութիւնները սկսած էին խիստ եւ վերապահ ընթացք մը ցոյց տալ հայ զանգըրուածին հանդէպ : Ոստիկանական եւ զինուորական շարժումները, հսկողութեան ծաւալուն ընթացքը, հակահայ տրամադրութիւններու զարգացումը եւ դրսեւորումը, պարզ մարդոց կողմէ իսկ, բացայայտ նշաններն էին, որ արտակարգ վտանգի մը նախադրան առջեւն էինք : Ձօրակոչէն յետոյ, քիչ անց արդէն սկսան հետապնդումներն ու ձերբակալութիւնները կարեւոր դէմքերու եւ ազգայիններու : Բանտերը լեցուեցան դեռ քաղաքը մնացած հայերով : Արիւնի, կրակի, քանդումի հոտ կար հոտ ու հոտ երթեւեկող, սպառնալիքներ տիրացող ոստիկանին եւ իշխանութիւններու շունչին, նայուածքին եւ կարգադրութիւններուն մէջ : Կարեւոր հայ ուժ ներկայացնողները կանչուած էին բանակ, հաւաքուած էին զէնքերը բոլոր կողմերէն : Անգէն, իր լաւագոյն տարրերէն պարպուած անպաշտպան զանգուած մը կար այլեւս Կիւրիւնի մէջ :

Դիմադրական ուժ եւ կազմակերպութիւն չկար ամբողջ շրջանին մէջ, եւ չէր ալ կրնար ըլլալ այդ պայմաններուն տակ : Հայ ազգային մարմինները երկրին պետական կարգադրութիւններուն հետ եղած էին, դռնէ ներքին անդորրութիւն մը ապահովելու միամիտ հեռանկարով : Միայն քանի մը փա-

խըստական զէմքեր եւ տարրեր, իրենց զէնքերով ապաստանած էին լեռնային շրջաններու պատասպարանները եւ պահոււտած հոս ու հոն, թաղերու մէջ: Թուրք իշխանութիւնը այդ տարրերու բացակայութիւնը, անոնց փախուստը գինակոչէն ինչպէս նաեւ կարգ մը կուսակցական ծանօթ զէմքերու թաքնուելը, ժխտական երեւոյթ, դիմադրական արարք նկատելով, սկսած էր իրապէս հետապնդել զանոնք այլազան ձեւերով: Շատ մը փորձեր արդիւնք չէին տուած: Իշխանութիւնները յատկապէս կ'ուզէին ձեռք ձգել Վարդանն ու իր քանի մը ընկերը, որոնք կարեւոր եւ պատասխանատու դեր կատարած էին ազգային եւ կուսակցական, Կիւրիւնի հայ կեանքի վերջին շրջաններուն, եւ բուռն կերպով զէմ գտնուած էին հայ ազգ. մարմիններու զէնքերը յանձնելու սխալ քաղաքականութեան:

Կառավարութիւնը տակաւին չէր կրցած գտնել Վարդան ճղըլեանի թաղատոցը, իբրեւ կուսակցութեան մը կասկածելի պարագլուխը, անպայման, անհրաժեշտ կը տեսներ գտնել զինքը եւ տիրանալ այն դադոնիքներուն, զորս կը կարծուէր ըլլալ իր մօտ: Քաղաքը իրարանցումի մէջ էր: Պաշարման վրձակ յայտարարուած էր Վարդանի բնակած թաղը: Ոստիկանութիւնը տուն-տուն Վարդանը հետապնդելու պատրուակին տակ, կ'ընէր խփոթութիւններ եւ յափշտակութիւններ: Հազարապետ Քեմիլին համար կարեւորը՝ հազարաւոր միւս ձերբակալուածներէն աւելի Վարդանի ձերբակալումն է էականը, եւ հոն ուր անյաջող դուրս կու դար իր հետախուզութիւններէն, տկարացած եւ վրիժառու, իր ցասումը կը թափէր Վարդանի դերձաստանին վրայ: Ամէն օր անխնայ ծեծերու եւ նախատինքներու տարափին տակ՝ կանաչի աղիողորմ ճիւղեր կը լսուէին անոր տունէն:

Իրենց տան մէջ կատարուող վայրագութիւններուն լուրը հասած էր Վարդանին: Իրեն համար դիւրին էր անհասելի մնալ զինք հետապնդողներէն, բայց ինքզինքին թոյլ չէր տար ուրիշներուն տառապանքը լսել, իր անձին ապահովութեան համար: Ուստի որոշեց կացութիւնը փրկել: Անիկա կառավարութեան յայտնեց թէ ինք կը յանձնուի միայն այն պարագային, երբ ձերբակալութիւնները եւ անտեղի խոշտանգումները դադարեցուին:

Այս լուրին վրայ՝ անոնք որոնք Վարդանի առնչութեամբ դատապարտուած էին, ազատ արձակուեցան: Հազարապետ Քեմիլ իր գումարտակ մը զինուորներով փութաց ընկճել Վարդանը եւ անոր խումբը զոր բազմաթիւ կը կարծէր: Երկարատեւ հրացանաձգութիւններուն անվրէպ կը պատասխանէր Վարդանի խումբը, բազմաթիւ զոհեր պատճառելով իր թշնամիին: Յետոյ երբ ապստամբներու զէնքերը լռեցին եւ զինուորները անվարան Վարդանի բերդը յառաջացան, Վարդանը անյայտացած էր անկէ, եւ ուր միայն երեք ընկերներով դիմադրած էր կատղած Քեմիլի վոհմակներուն: Հազիւ Վարդան իր տունը հասած էր, երբ բակին մէջ լսուեցաւ Քեմիլի ձայնը, անիկա զինուորներով եկած էր կրկին իր գայրոյթը թափելու Վարդանի անպաշտպան կնոջը վրայ:

Սակայն այս անգամ Վարդան իր պարթեւ հասակը ցցեց անոնց աչքերուն զէմ, խրոխտ ու պատկառելի երեւոյթով մը՝ յառաջացաւ դէպի հազարապետը եւ արհամարհական նայուածք մը ձգելէ ետք անոր վրայ, զէնքերու թնդիւնին եւ ծուխերուն մէջէն անյայտացաւ, կրկնապէս սարսափի եւ ապշու-թեան մատնելով հազարապետն ու իր խումբը:

**

Վարդան անձամբ կառավարիչին քով երթալով անձնատուր եղած էր : Յաջորդ օրը, բանտի երկաթէ վանդակներուն ետեւ շղթայակապ՝ կը հարցաքննուէր հազարապետ Քեմիլէն : Վերջին առիթը գտած ըլլալով, նախ կը փորձէ անասելի խոշտանդումներու տակ խոստովանեցնել զինք, ապա... «խերն անիծեմ այս ըմբոստ կեալուրին» ըսելով լքած է պահ մը : Երկու շաբթուայ ծեծերն ու տանջանքները ի դերեւ ելած էին եւ կարելի չէր եղած դադարնիք մը կորզել : Սովահար ու ծեծերու տակ հայրեմաշ Վարդան տակաւին կը յամառէր հարցումներուն պատասխանել : Իր հուժկու տիտանի կազմը կոճախացած էր եւ գրեթէ զիտակցութիւնը կորսնցուցած : Անոր այս յամառութենէն կատրած, զիչեր մը Քեմիլ փորձեց ապահովութեան սուտ երաշխիքներ տալ՝ իրեն եւ իր կնոջ կեանքի մասին, եթէ ան խոստովանէր իրենց հայ կեանքէն ներս պատրաստած ծրարիրներու մասին : Զո՛ւր փորձ : Ու այս անգամ Քեմիլ սրածայր դանակ մը հանելով մօտեցուցած է Վարդանի կոկորդին սպասելով վերջին այս պատեհութեան : Սակայն Վարդան կը մնայ լուռ եւ անշարժ : Գահիճը կը մխէ դանակի ծայրը աւելի խորյունի եւ գործը չըրացուցած, կը յանձնէ Վարդանը պահակներուն, հաւանականութիւններու լոյսին... :

Տեղակալի տղան ինծի ծանօթ ըլլալով իրմէ խնդրեցի կերպ մը գտնել Վարդանի մօտ երթալու : Իբրեւ ուսանող ընկեր մը, ան այդ խնդրանքս գոհացուց : Կեանքիս ամենէն երջանիկ վայրկեաններէն մէկը եղաւ այդ պահը, երբ Վարդանի խուցը այցելեցի : Գերեզմանային լուռութիւն մը կար հոն, եւ ես պահ մը սոսկացի, խորհելով թէ Վարդանը մեռած է արդէն : Պահակներու հսկողութեան տակ յառաջացայ եւ իր վսեմ ճակատը համբուրելու բոպէլիս Վարդան իր աչքերը բացաւ, բայց դժուար թէ զիս ճանչցաւ, սակայն այցելու հայու մը ներկայութենէն քաջալերուած ժպտեցաւ... դառնօրէն : Երկար չէի կրնար մնալ մօտը : Վարդան չէր կրնար խօսիլ, կոկորդը բաւական խորունկ կտրուած էր : Միակ հարցումիս, թէ ի՞նչ պէտք է հաղորդեմ դուրսիններուն, իրեններուն, անիկա հազիւ լսելի փսփսուքով մը հասկցուց ինծի թէ աւելի հանդիստ է հիմա քան երբեք... «մահէն չեմ վախնար ու ոչինչ չեն կրնար լսել ինձմէ, դուրսիններուն բարեւ ըրէ, թող վստահ ըլլան այդ մասին, կարծեմ կեղբոն պիտի տանին սպաննելու», ու դարձեալ ժպտեցաւ... Ես նշմարեցի որ անիկա արհամարհանք ունէր միայն այս մարդկային անասնային արարքներուն դէմ :

Յունիսի պայծառ առաւօտ մը, երբ բնութիւնը հրաշալիօրէն գեղեցիկ էր եւ արեւին շողերը կեանք ու աւելն կը սփռէին ամէն կողմ, եւ լուի մարդիկ կը յանդգնէին սրբապղծել բնութեան այս վսեմութիւնը իրենց դադանային գործելակերպով, հոն, Սեբաստիոյ ճամբան Գաւաք Երզնի դաւարիքին վրայ, զէնքերու հարուածներուն տակ ինկաւ Վարդան՝ ձեռքը անմեռուկի մը ծոցին երկարած, աչքերը արեւի վերջին ճառագայթներով ողողուն... :

Վարդանի մահէն յետոյ, անոր աքսորուած կիներ գաւակ մը ունեցաւ, որուն անունը դրաւ Վարդան : Այն ատեն միայն, կրկին յիշելով Վարդանի հեղնախառն ժպտը՝ տառապանքին ու մահուան դէմ, ըմբռնեցի անոր իսկական իմաստը, որ կը ճառագայթէր իր հոգիին խորերէն, լուսաւորելով մութ եւ խոնաւ պատերը իր խուցին :

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ